

характер, поєднуючи публікації документальних матеріалів із науковими статтями.

Підбиваючи підсумки розгляду історіографічного дискурсу «великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР, можна констатувати наступне. До здобутків вітчизняної історіографії слід віднести вивчення «білої плями» вітчизняної історії – репресій, що їх Р. Конквест влучно охрестив «великим терором», котрий став апогеем державного терору сталінських часів. Утім досі майже немає спеціальних монографій, дисертацій, присвячених власне цій темі. Як правило, вона виступає складовою частиною більш широкого наукового напрямку вивчення: державного терору в Україні тоталітарної доби. Вагомим досягненням історіографії стала публікація широкого масиву документальних, раніше таємних джерел, що триває й до сьогодні. Велику роль у цьому процесі відіграла науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», видана в рамках спеціальної державної програми.

Водночас не можна не помітити суперечливих тенденцій у процесі вивчення теми. *По-перше*, як зазначають фахівці, незадовільна доступність архівних матеріалів для вивчення й публікації, адже доступ до деяких українських і російських архівів залишається обмеженим. *По-друге*, багато праць, присвячених «великому терору» у різних його проявах, не є системними спеціальними дослідженнями, а представляють собою радше добірки документів упереміш з історичними нарисами. Системності, аналітичності розгляду теоретико-концептуальних питань явно бракує. Загалом, як на наш погляд, тема висвітлюється дещо фрагментарно.

Значну роль у процесі вивчення проблеми відіграють Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів Служби безпеки України. У регіонах також ведуться дослідження з означеної проблематики, але вони мають більше документальний, ніж наративний характер. Відсутні ґрунтовні публікації історіографічного характеру, тим більше у вигляді монографій або дисертацій. Історіографія «великого терору» є лише одним із сюжетів у працях вітчизняних істориків. Серед малодосліджених залишаються проблеми проведення етнічних операцій, ставлення суспільства до тих подій, наслідки та масштаби терору.

Ірина Терлецька. «Большой террор» в Украинской ССР: историографический дискурс

В статье анализируется историография 1991–2011 гг. о политических репрессиях 1937–1938 гг. Обращается внимание на важные изменения в исторической науке: расширение тематики, публикацию большого количества документов, использование новых методов исследований.

Ключевые слова: «Большой террор», историография, массовые репрессивные операции, НКВД, «Реабилитированные историей», репрессии.

Iryna Terlets'ka. «Great terror» in the Ukrainian SSR: the historiographical discourse

The process of study in Ukraine at the 1991–2011 years political repressions in Ukraine in the 1937–1938 years at this article is analyzing. Also pay attention to basis changes in historical science such as: the diversification subjects of investigations, the opening numerous documents, the using new methods of investigations.

Key words: «great terror», historiography, mass repressive operations, NKVD, «Rehabilitate by history», repressions.

УДК: 94 (477) «1996/2012»

Юрій ШАПОВАЛ*

Шлях довжиною у 16 років...

У статті аналізується діяльність польсько-української робочої групи по підготовці видавничої серії «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб».

Ключові слова: Польща, Україна, спецслужби, політичні репресії.

Шлях до минулого оповитий таємницею не менше, ніж шлях до майбутнього. Часом навіть здається, що таїна минулого міцніша. Проте так лише здається. Таїну минулого можна роз-

* Шаповал Юрій Іванович — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, доктор історичних наук, професор.

крити, якщо рухатися. Якщо є рух пошуку, неупередженості, доброї волі.

Побутує стереотип: архівні документи здатні промовляти. Насправді документи радше здатні зберігати мовчання. Особливо, коли доступ до них обмежено або навіть закрито. Документи створюють люди. І завдяки людям документи мовчать або говорять.

Недоступні донедавна (і унікальні!) документи «заговорили» завдяки членам Спільної польсько-української робочої групи. Уже 16 років вона готує видавничу серію «Польща та Україна в 30–40-х роках XX століття: Невідомі документи спеціальних служб».

Світ побачили вже 8 томів. Кожен із них обсягом близько 1000 сторінок, а деякі й більше. Томи відкриваються вступною статтею «Від редакційної колегії», в якій характеризується стан дослідження проблеми, наявні погляди, аспекти, що потребують подальшої розробки, принципи відбору документів і матеріалів для даного тому. За вступною статтею подається документальний масив. Як правило, це не друковані раніше документи з польських та українських архівів. До кожного з томів спільною групою готується відповідний довідковий апарат, коментарі, іменний і географічний покажчики. Видавнича серія є по суті тримовною: тексти подаються українською та польською, а також російською (остання – це мова переважної більшості документів комуністичної спецслужби).

Наша спільна робоча група відразу визначила принципи, що ними доцільно керуватися, якщо ми насправді прагнемо досягти результату, а не збиратися на безкінечні та нудні розмови про «тяжкі питання» минулого. Із-посеред таких принципів було визначено й такий: якомога менше особистісних оцінок і рефлексій – якомога більше документів, недоступних фахівцям. Можливо, це рятувало та рятує нашу спільну групу від фатальних непорозумінь, безплідних дискусій, взаємних підозр і обвинувачень. Хоча – зізнаюся чесно – історичних підстав для цього було та є більш, ніж достатньо.

На теренах колишнього Радянського Союзу й колишнього європейського «соцтабору» спільний польсько-український

науково-видавничий проект за тривалістю, результатами роботи, якістю архівних першодруків нині наймасштабніший. Адже йдеться про архіви спецслужб.

Із самого початку створення групи мені випала честь увійти до спільної робочої групи. Як і іншим її членам, доволі часто доводилося (та доводиться) перетинати українсько-польський кордон. Для архівних пошуків, для обговорень змісту публікацій, для визначення подальших планів. А на початку 1990-х рр. цей кордон перетнув тодішній співробітник Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща пан Єнджей Тухольський. Він їхав до Києва з особливою місією.

Начальник відділу архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівізації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща Марцин Маєвський згадує:

«Пан Єнджей Тухольський тоді був радником міністра внутрішніх справ пана Мільчановського. І, власне, у 1995 р. він приїхав до Києва з певними повноваженнями міністра з метою налагодження за можливості співпраці і з метою з'ясування долі польських громадян, які після 1939 р. опинилися на теренах, зайнятих Радянським Союзом. Їхні долі просто не були відомі, не було відомо, що з ними сталося. І ось у ході проведених розмов удалося дійти порозуміння та створити такі основи для подальшої співпраці. Очевидно, усе це було пов'язане з позитивним ставленням Служби безпеки України, якщо йдеться про з'ясування долі батька міністра Мільчановського, який був прокурором у Рівному перед війною, перед 1939 р.»¹.

У ході тих пошуків, проведених за участі Служби безпеки України, вдалося дізнатися, що прізвище батька міністра Анджея Мільчановського віднайшлося в так званому «українському катинському списку», себто у переліку осіб, котрі перебували на території України й долю яких ще належить з'ясувати. Можна стверджувати, що та місія Єнджея Тухольського започаткувала співпрацю й власне формування спільної робочої групи.

9–12 квітня 1996 р. у Варшаві мені довелося брати участь у першому засіданні групи, що тоді мала таку офіційну назву –

¹ Архів автора.

Спільна робоча група Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ та Адміністрації Республіки Польща. До її української частини, крім мене, увійшли заступник начальника архіву СБ України Петро Кулаковський, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Руслан Пиріг, а очолив українську частину заступник голови СБ України генерал-майор Володимир Пристайко. Із польської сторони до складу групи ввійшли директор Центрального архіву МВС РП Гжегож Якубовський (голова польської частини робочої групи), його заступник Єнджей Тухольський, співробітниця кабінету міністра внутрішніх справ РП Тамара Нізюл.

Тоді було підписано перший протокол, що офіційно започаткував співпрацю. Декларувалося, що робоча група вважає за необхідне надати співробітництву «систематичного характеру», було досягнуто домовленості про необхідність проводити

«регулярні розвідки з метою розшуку у своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах матеріалів, котрі є актуальними для обох держав»².

Восени 1996 р. до робочої групи долучилися тодішній начальник Державного архіву СБ України Олександр Пшенніков, а з польської сторони – головний спеціаліст Центрального архіву МВС РП Йоланта Гайовнічек³. У лютому 1997 р. у Варшаві було підписано третій спільний протокол, що містив уже більш конкретні плани. Було визначено, що першою книжкою серії буде том, присвячений польському підпіллю впродовж 1939–1941 рр. (Львів, Коломия, Стрий, Олесько). До протоколу додався план-проспект майбутнього видання⁴.

У багатовікову, непросту, часом запутану історію польсько-українських взаємин ХХ століття вписало нові драматичні сторінки. Достатньо згадати антипольські акції українських націоналістів та антиукраїнські акції польського уряду на кшталт сумнозвісної пацифікації. Приєднання Західної України, його

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 38, оп. 11, порядковий 1, спр. 28, т. 1, арк. 6.

³ Там само, арк. 28.

⁴ Там само, арк. 89–91.

наслідки, кривавий конфлікт поляків й українців на Волині влітку 1943-го, польсько-українські переселення та антиукраїнська операція «Вісла» 1947 р. – ці та багато інших подій відбилися в документах спецслужб Польщі й Радянської України. Із постановам Спільної робочої групи належало обрати, з чого почати? З якої саме теми?

Провідний науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України Петро Кулаковський згадує:

«Перший том ми присвятили польському підпіллю. Давайте пригадаємо, чому так сталося, чому ми почали цю серію з проблеми польського підпілля у Західній Україні в 1939–1941 рр.? Робота наша розпочалася зі знайомства, із вивчення архівно-кримінальних справ на польських громадян, які були заарештовані у 1939, 1940, 1941-му й пізніше.

Польські колеги бачили, наскільки багатий архівний матеріал про польське підпілля, що діяло на території, яка відійшла до України в той час. Зрозуміло, у них були свої погляди на ці події, у них були прізвища окремих керівників польського підпілля. І коли вони побачили ці архівно-кримінальні справи, то, звичайно, вони не могли не запропонувати роботу саме над польським підпіллям. І по-друге. У цей час дуже багато людей зверталися для з'ясування долі своїх рідних. А через документи про польське підпілля пройшла маса людей, які були заарештовані»⁵.

Марцин Маєвський згадує про перший том спільної серії:

«Слід сказати, що коли ця книжка виходила, це був 1998 р. Практично знали про проблему польського підпілля в тих східних воєводствах колишньої II Речіпосполитої від 1989–1990 рр., коли історичні дослідження вже не були нічим зв'язані, уже не було цензури в тих дослідженнях. Проте відсутність доступу дослідників до радянських архівів, а особливо коли йдеться про архіви спецслужби, органів безпеки, – усе це спричиняло те, що знали небагато. І ця співпраця, і публікації, ця перша публікація, давала такий потужний матеріал узагалі до дослідження польсько-українських взаємин. Ну й це була така типова ліквідація “білих плям”»⁶.

⁵ Архів автора.

⁶ Там само.

У 1998 р. передмови до 1-го тому написали президенти обох країн – Леонід Кучма й Александр Квасневський. Вихід цього тому, власне започаткування спільної видавничої серії не залишилися непоміченими. «Ластівка українсько-польської весни?» – так у 1999 р. назвав цю публікацію один із польських рецензентів⁷. Авторитетний дослідник польсько-українських взаємин Ігор Ільюшин вихід у світ первістка видавничої серії визначив як непересічну подію в історичній науці та громадському житті України й Польщі⁸.

У вересні 1997 р. під час переговорів у Варшаві робоча група вирішила присвятити польському підпіллю у Західній Україні ще один том. Це буде **третій том** і вийде він у 2004 р. у 2-х книгах під назвою «Польське підпілля, 1939–1941: Від Волині до Покуття».

Поляки, котрі мешкали у Західній Україні, не сприймали сталінський режим. Цей режим, своєю чергою, ретельно підготувався до зустрічі з польським населенням у вересні 1939-го. Планові арешти, переслідування, депортації – усе це було прелюдією до багатьох наступних трагічних подій. Найвідоміша серед них – розстріл польських офіцерів у Катині.

Проте переслідування, репресії, депортації торкнулися також і українців. Спільна робоча група не обійшла цю тему увагою, підготувавши два томи публікацій про польсько-українські переселення в 1944–1946 рр. і сумно відому операцію «Вісла» 1947 р.

Том другий, присвячений переселенням 1944–1946 рр., вийшов друком у 2000 р. Не можна сказати, що бракує публікацій на цю тему. Однак урахувавши те, що в архівах спецслужб обох наших країн збереглося чимало документів (і вони були віднайдені робочою групою), а також їх важливість, ми вважали за необхідне їх оприлюднити, увести в науковий обіг.

⁷ Див.: Skaradziński B. Jaskółka ukraińsko-polskiej wiosny? // Nowe książki. – 1999. – № 5. – S. 36.

⁸ Див.: Ільюшин І. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 505.

Як відомо, 9 вересня 1944 р. в Любліні між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР. За уповноваженням уряду радянської України її підписав голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов, за уповноваженням ПКНВ – голова комітету Едвард Осубка-Моравський. Звертає на себе увагу той факт, що цей обмін населенням польська сторона не мотивувала необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, на чому буде зроблено акцент пізніше, під час операції «Вісла».

Угодою передбачалася евакуація на територію УРСР усіх громадян української, білоруської, російської та русинської національностей, котрі проживали у Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де могли виявитися громадяни цих національностей, які б побажали переселитися з території Польщі в Україну, а також евакуації в Польщу всіх поляків і євреїв, котрі перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., мешкали у західних областях УРСР і які виявили б бажання переселитися до Польщі. В угоді наголошувалося, що евакуація є добровільною. Час її проведення встановлювався з 15 жовтня 1944 до 1 лютого 1945 рр.

Цього терміну не буде дотримано, а саме переселення стане однією з драматичних сторінок у польсько-українських взаєминах. Із приходом зими число бажаючих евакуюватися з обох сторін значно скоротилося. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ані з боку українського, ані з боку польського населення. Це змусило українську радянську та польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати й відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 р. перейти до застосування примусових заходів щодо переселень.

Під час роботи в архівах нашу увагу привернули також документи, що відіграють велику роль для відтворення статистич-

ного виміру польсько-українських переселень 1944–1946 рр. Це дуже важливий аспект проблеми, котрий знайшов своє відбиття у матеріалах спецслужб. Зокрема, виявлені в Галузевому державному архіві СБ України довідки, записки по ВЧ, донесення, телефонограми, шифрограми тощо дозволяють розширити уявлення про кількісну динаміку процесу переселень, відтворити її буквально по днях. Усі ці матеріали оприлюднено у другому томі вперше. Вони підтверджують, що спецслужби мали власну статистику, яка, поза сумнівом, становить інтерес і має бути врахована при подальших дослідженнях. Усього станом на жовтень 1946 р., за відомостями Міністерства державної безпеки УРСР, у Польщу з радянської України було переселено та репатрійовано 812 688 осіб (до цього загальна чисельність поляків у республіці становила 1 033 899 осіб). Із Польщі до УРСР на березень 1947 р., за даними республіканського МДБ, було переселено 472 635 осіб.

Нарешті архіви спецслужб зберегли численні документи, що відбивають факти спротиву переселенню 1944–1946 рр., показують, як тодішні панівні системи Польщі та України протидіяли такому спротиву. При цьому спецслужби спрямовували свою діяльність і проти польського підпілля, і проти українського руху опору.

Цікаво, що спочатку робоча група планувала присвятити другий том переселенням не лише 1944–1946-го, а й 1947 р., себто мало йтися про відому акцію «Вісла»⁹. Однак після численних і часом напружених дискусій було вирішено присвятити згаданий події окремий том.

Тим часом у складі робочої групи восени 2001 р. сталися зміни. Із польської сторони до неї ввійшли директор департаменту європейської інтеграції та міжнародного співробітництва МВС і А РП Пьотр Мерецький та директор бюро використання й архівізації документів створеного 2000 р. у Варшаві Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (ІНП) (саме така офіційна назва

⁹ Див.: ГДА СБ України, ф. 38, оп. 11, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 181–182.

цієї установи) Бернадетта Гронек¹⁰. Після передчасної смерті Гжегожа Якубовського польську частину спільної робочої групи очолить Пьотр Мерецький.

Саме його підпис разом із підписом Володимира Пристайка стоїть під протоколом засідання робочої групи в Києві 21 березня 2003 р., в якому було записано про початок роботи над томом, присвяченим кривавому протистоянню поляків і українців під час Другої світової війни¹¹. Ця робота була стимульована й 60-ю річницею того, що називають «Волинською різаниною» (а ця річниця наближалася), і гостротою обговорення цієї проблеми в Польщі та Україні. Щоправда, був ще один фактор, майже скандальний.

21 травня 2003 р. державний секретар і голова Бюро національної безпеки Польщі Марек Сивець надіслав на ім'я секретаря Ради національної безпеки і оборони України Євгена Марчука листа, в якому звинуватив нового директора Галузевого державного архіву СБУ Сергія Богунова в тому, що останній

«не виконав завдання передачі огляду джерел, котрі стосуються волинського злочину»¹².

Насправді Сергій Богунов нічого не приховував, він просто знав, що невдовзі спільна робоча група видасть том, в якому будуть друковані нові документи про Волинську трагедію. І це видання у 2-х книгах, що стало **четвертим томом** спільної видавничої серії, під назвою «Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945» побачило світ у 2005 р.

Безумовно, 60-та річниця кривавих подій на Волині стала великим викликом для польсько-українських взаємин. Президенти Польщі й України 11 липня 2003 р., як відомо, навіть зробили спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». У документі, зокрема, наголошувалося на необхідності продовження спільного пошуку історичної правди про цю сторінку історії.

¹⁰ Див.: ГДА СБ України, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 276.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 74 а.

¹² Там само, арк. 95.

Однак ми не поспішали видавати том про ці події, оскільки не бажали спрощувати фактори, що їх спричинили, пам'ятали про сили, зацікавлені в роздмухуванні польсько-українського конфлікту. Цікаво, що у травні 2004 р. робоча група працювала саме на Волині, у тих місцях, де відбувалися події, про які йшлося. В якийсь момент навіть здалося, що дискусія зайшла у безвихідь: надто болючою та контрверсійною є тема «Волинської різанини», що неодмінно впливає в польсько-українських дискусіях про минуле.

Ця біда вибухнула влітку 1943 р. на Волині. Вона забрала життя десятків тисяч мирних жителів, а серед них жінок, дітей, старших людей. У Польщі донині чимало тих, хто покладає провину за це винятково на УПА. А в Україні не бракує тих, хто твердить: винні поляки.

У Рівному є пам'ятник Дмитрові Клячківському (Климові Савуру). Стверджують (хоча документально це не підтверджено), що саме він як командувач УПА віддав наказ розпочати терор проти поляків. А у Варшаві є пам'ятник 27-й дивізії Армії крайової. Саме на неї деякі українські дослідники покладають провину за нищення українського населення на Волині. Отже, у поляків та українців різні герої. Як за таких умов писати спільно історію?

На це моє запитання відома польська публіцистка, керівник стипендіальної програми *Gaude Polonia* в Національному центрі культури Богуміла Бердиховська зауважила:

«І в польському, і в українському суспільстві існують крайні погляди на польсько-українську історію, так, вони справді існують. Які рецепти? На мою думку, рецепт такий, який дав ще Єжи Гедройць, творець паризької "Культури": послідовність, консеквенція, спокій і піклування про те, щоб не довести історичної дискусії до такої точки, з якої вже не можна буде повернутися. Тобто, коли напруга вже йде задалеко, краще зробити один чи два кроки назад, щоб завтра чи післязавтра зробити наступні кроки вперед».

І робоча група змогла знайти компроміс тоді, у травні 2004-го на Волині. В якийсь момент відомому польському історику, доктору Гжегожу Мотиці (він тоді був у польській частині

спільної «команди») і мені було доручено ізолюватися в окремій кімнаті й підготувати проект вступної статті. Ми дійшли висновку, що, насамперед, слід викласти погляди на «Волинську різанину» польської та української історіографій (хоч би якими різними вони не були), зіставити їх у світлі тих невідомих джерел, що їх ми збиралися оприлюднити у четвертому томі.

Ця наша схема стала своєрідною матрицею для протокольного запису під час наступного засідання робочої групи у вересні 2004 р. про те, що

«польська й українська сторони представляють кожна свій варіант 4-го тому та остаточно узгоджують його зміст»¹³.

У згаданому протоколі було зафіксовано й те, що з огляду на зміни у керівництві СБ України українську частину спільної робочої групи відтепер очолить Сергій Богунов, а до складу групи ввійде Марцин Маєвський, який тоді вже став співробітником Інституту національної пам'яті Польщі¹⁴. Заступником С. Богунова в архіві СБУ був Сергій Кокін, котрий у 2000 р. став членом нашої спільної групи.

Четвертий том видавничої серії став важливим кроком до неупередженої інтерпретації складних подій. Найбільший інтерес представляють документи з окремих слідчих справ на учасників польського й українського націоналістичного підпілля (ОУН та УПА), їх інформаційні матеріали, доповідні записки, оперативні зведення радянських органів держбезпеки, що стосуються українсько-польського протистояння.

Опрацьовуючи їх, ми переконалися, що з початком Другої світової війни поляки та українці опинилися у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської. Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби (на жаль, невдалі) порозуміння, намагання польської й української сторін домовитися перед обличчям спільних ворогів. Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали в польсько-українському протистоянні треті сили. Ідеться, насамперед, про

¹³ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 21, спр. 28, порядковий 35, т. 1, арк. 210.

¹⁴ Там само, арк. 211.

нацистів, але також і про комуністів. Ще одна важлива тема – географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943 й на початку 1944 рр. він переноситься на Галичину, а у 1944 р. розпочинаються антиукраїнські акції на Холмщині. Документи спецслужби віддзеркалюють ці події.

Однією з ключових та активно дискутованих у контексті обговорення польсько-українського конфлікту тем стала наявність тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела спецслужби, можна й у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чиясь односторонню провину. Ми вперше оприлюднили документи про ліквідаційні загони Армії крайової (АК), які нищили українців. Свідчення колишніх учасників цих польських формувань (надруковані вперше) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій.

Документи, котрі стосуються Волинської трагедії 1943 р. і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни загалом ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення й інтерпретації історичного процесу з розподілом його учасників на «хороших» і «поганих». Архівні джерела свідчать, що криваве протистояння було детерміноване обопільним польським та українським екстремізмом, котрий робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні й це – як і будь-яке насильство – підлягає засудженню.

Таким пафосом був просякнутий і **п'ятий том** видавничої серії, що мав назву «Акція “Вісла” 1947» (вийшов у 2006 р.). Згадана операція являла собою примусове переселення українців (близько 150 тис. осіб) углиб Польщі й розпочалася вона 28 квітня 1947 р. Українців переміщували з теренів так званого Закерзоння (тобто Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини), що опинилися на польському боці кордону.

Саме цю лінію запропонував ще в 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон ленінському уряду як межу для припинення наступу Червоної армії. У вересні 1944 р. вона й справді стала прикордонною, а незабаром було ухвалене

рішення про те, що українське населення повинно покинути ці території. Широкомасштабне переселення здійснювалося впродовж 1944–1946 рр. і про це йшлося у черговому томі нашої серії.

Спротив переселенням чинили польська Армія крайова та Українська повстанська армія. Прокомуністичній польській владі вдалося приборкати АК, але навіть у кооперації з СРСР не вдалося це зробити з УПА. Дії українських повстанців стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер зараховували мешканців фактично кожного українського села. У черговий раз розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. Наприкінці 1946 р. на південно-східних територіях Польщі мешкало понад 200 тис. українців. Для польської влади це означало продовження існування «української проблеми».

Її «остаточне розв'язання» розпочалося з того, що у січні 1947 р. підрозділи армії, дислоковані на території південно-східних воєводств, отримали наказ скласти списки українських сімей, котрі не переселилися у 1944–1946 рр. За місяць виник план переміщення українців на західнопольські терени, котрі за рішенням Потсдамської конференції Німеччина втратила на користь Польщі. Ідеться про так звані «повернені землі» («*ziemie odzyskane*»), тобто південь Східної Пруссії, схід Сілезії та ін. Саме тут українці повинні були асимілюватися з поляками.

Операція «Вісла» проводилася армією, усього в ній брали участь 20 тис. польських вояків, не беручи до уваги місцевої міліції, сил безпеки і прикордонників. Формально вона завершилася в липні 1947 р., однак переселення тривало й пізніше. Депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА у Закерзонському краї її основної мети – захисту цього самого населення. Відтак УПА припинила боротьбу на Закерзонні.

Марцин Маєвський у зв'язку з виходом п'ятого тому зауважував, що в Польщі найбільше публікацій на цю тему з'явилося на основі документів Центрального військового архіву, зокрема збірка матеріалів, опрацьованих Євгеном Місилом:

«Якщо йдеться про наші документи, то маємо в томі всі комунікати-повідомлення міністра національної оборони, щоденні військові звіти, в яких ідеться про бойові дії, додано також спис-

ки місцевостей, з яких виселяли українське населення й там просто подано підрахунки, з котрої місцевості та скільки виселено українців. Усе це, на мою думку, дуже придатне для дослідників конфлікту чи навіть для тих, хто займається місцевою історією. Також є документи, що походять з архіву Служби безпеки України про те, що знали, наприклад, у внутрішньому війську МВД і у керівництві того війська, що відбувається в Польщі та якою є, наприклад, структура УПА. І це також нові документи»¹⁵.

На момент виходу п'ятого тому презесом (головою) Інституту національної пам'яті Польщі став доктор Януш Куртика. Він очолив ІНП у 2005 р., доклавши великих зусиль до поживлення роботи цієї важливої установи, надавши нові імпульси особливо в науково-дослідницькій та архівно-публікаторській сферах. Я. Куртика сприяв перетворенню інституту на найбільш активний центр досліджень новітньої історії Польщі. Саме за той час, коли він був презесом, ІНП підготував величезну кількість науково-документальних і монографічних видань, виставок.

Та справа не лише у цьому. Я. Куртика добре знав, для чого існує ІНП, він убачав в інституті потужний інструмент декомунізації, демонтажу того політико-ідеологічного минулого, що його Польща мала неодмінно здолати, аби перетворитися на справді демократичну й незалежну державу, сформувати громадянське суспільство.

Януш Куртика з самого початку високо цінував наш спільний польсько-український проект. І це були не лише слова, оскільки саме ІНП РП узяв на себе фінансові видатки з підготовки до видання результатів нашої спільної праці. Презес знаходив час приїздити на зустрічі нашої спільної робочої групи, спілкувався з нами, бачив, що робота наша достатньо інтенсивна й непроста, а відтак сприяв оприлюдненню результатів цих зусиль.

Невипадково вже в 2007 р. вийшов друком **шостий том**, котрий мав назву «Операція «Сейм» 1944–1946». Ми готували його, спираючись лише на архівні документи. І це не дивно, адже до сьогоднішнього дня не з'явилося жодного наукового чи науково-документального дослідження, спеціально присвяченого перебігу операції «Сейм». Та й навіть коротких відомостей

мостей про саму цю операцію неможливо віднайти в енциклопедичних і довідкових виданнях. Вона була ініційована та реалізувалася в обстановці секретності, а відомості про неї на багато десятиліть опинилися у закритих архівних сховищах.

Тим часом, ідеться про важливий епізод. Операція «Сейм» була організована радянською спецслужбою за згодою з кремлівським керівництвом для нищення структур Армії крайової та делегатури польського еміграційного уряду. На території України операція здійснювалася впродовж 1944–1946 рр.

Польський еміграційний уряд прагнув залишити в українських західних областях якомога більше поляків, щоб можна було обґрунтувати свої претензії на Західну Україну. Проте Й. Сталін на цей час уже мав своїх ставлеників у самій Польщі. Це автоматично перетворювало прибічників і представників польського уряду в Лондоні на персон non grata, а відтак на жертв комуністичної спецслужби. На згаданих теренах і у самій Польщі було відновлено діяльність Польської військової організації (ПОВ). До того ж у радянської сторони з'явилася інформація про можливий альянс Організації українських націоналістів (бандерівської) та ПОВ.

Усе це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечну обстановку, могло негативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 р. з'явилося орієнтування, підписане наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслане до місцевих органів відомства. У цьому документі, зокрема, підкреслювалося, що

«хоча повстання, що готується, заздалегідь приречене на поразку, як це визнає саме керівництво “ПОВ”, проте, за задумом останнього, воно повинно бути здійснене для того, щоб показати всьому світові “небажання” населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою».

На цей час керівництво СРСР і УРСР мало відомості про засилання польським еміграційним урядом із Великобританії на територію Західної України та Західної Білорусії емісарів для керівництва польським підпіллям і здійснення підривної роботи.

У наступному орієнтуванні від 24 листопада 1943 р. С. Савченко підкреслив важливість здобуття інформації про колишніх

¹⁵ Архів автора.

громадян Польщі, які осіли у східних областях УРСР. Серед них, імовірно, могла бути аґентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти підпільників, а також співробітників інших іноземних розвідок. Не підлягає сумніву, що ініціативи С. Савченка були інспіровані Москвою. Це засвідчив наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 р.

Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща Олександр Моцик, Презес Януш Куртика, директор Галузевого державного архіву СБУ Сергій Богунов на презентації 6-го тому видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Варшава, січень 2008 р.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба завдавала превентивних ударів по польському підпіллі. Однак чим далі на захід просувалася Червона армія, тим більш конкретних форм набувала робота польських підпільних структур, тим активніше діяли органи НКВД, що вели боротьбу не лише проти польського, а й проти українського підпілля. Усього в 1944–1946 рр. було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 тис. осіб.

Цілком очевидно, що розпочинаючи операцію «Сейм», радянська верхівка намагалася розв'язати для себе щонайменше два завдання. По-перше, ішлося про протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 р. і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 р., після того, як нацисти оприлюднили інформацію про розстріл у Катині), спрямованій на відновлення незалежної держави в кордонах 1939 р. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, котрі намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу й не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

Презентація шостого тому відбулася у січні 2008 р. у Варшаві та Жешуві. У варшавському заході взяли участь Януш Куртика і посол України в Польщі Олександр Моцик. Були присутніми науковці, журналісти, усі, кого цікавить непрості історія польсько-українських взаємин. Велелюдною була і презентація у відділенні ІНП у м. Жешуві (його очолює пані Ева Ленярт, яка багато зробила для успіху жешувського заходу).

На той момент у складі спільної робочої групи вже працювали директор бюро надання доступу та архівізації документів ІНП доктор історії Збігнев Навроцький і керівник видавничої секції згаданого бюро доктор історії Єжи Беднарек. Невдовзі до групи приєднається Йоанна Карбаш, старший інспектор відділу бюро громадської освіти ІНП РП. Ось як вона згадує про це:

«Я почала працювати в Інституті національної пам'яті з 2007 р., із вересня. А до складу українсько-польської робочої групи мене включили вже у жовтні або в листопаді 2007 р. І першим таким проектом, в якому я мала взяти участь, була ро-

бота над 7-м томом польсько-української видавничої серії. Це був том, присвячений проблемі «великого голоду» на Україні в 1932–1933 рр. І якби я мала можливість підсумувати мою дотеперішню працю над томами серії, то вважаю, що том про голод був дуже важливий і суттєвий, оскільки це була перша книжка, перший том, в якому я могла брати участь, могла бути співтворцем якоюсь мірою. Я дуже задоволена цим проектом»¹⁶.

Відгуки преси на спільну польсько-українську видавничу серію.

Том сьомий вийшов у 2008 р. і мав назву «Голодомор в Україні 1932–1933». Передмову до нього написали президенти України та Польщі – Віктор Ющенко й Лех Качинський. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. неможливо замовчувати чи ігнорувати, оскільки катастрофа голоду була важливою ланкою в

історичному ланцюзі гуманітарних катастроф, що торкнулися Європи у XX ст. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, у тому, що парламенти багатьох країн ухвалили спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У 2003 р. зробила це Верховна Рада України, а у грудні 2006 р. – Сейм і Сенат Республіки Польща.

Знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932–1933 рр., поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури. Ці знання дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації. Доступні документи дозволяють чіткіше усвідомити доктринальні й ситуативні мотиви, якими керувалася комуністична верхівка, дають змогу відтворити тодішню ситуацію на макро- та мікрорівнях, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання з-поміж іншого дозволяють дезавувати твердження про відсутність специфіки й особливостей у діях влади в тому або іншому регіоні колишнього СРСР упродовж 1932–1933 рр.

230 документів, надрукованих у сьомому томі, у переважній більшості не публікувалися. Вони сприяють поглибленню знань і розширенню джерельної бази досліджень голоду в Україні та у СРСР 1932–1933 рр. Це матеріали польської розвідки, дипломатів, поліції й адміністрації, агентурні донесення ГПУ, директиви, повідомлення, а також протоколи допитів, обвинувальні висновки. До найцікавіших належать, безсумнівно, документи, що стосуються візиту французького державного діяча Едуарда Ерріо в УСРР. Окрім обставин перебування колишнього прем'єра Франції в Одесі є інформації про оперативне забезпечення візиту, реакції місцевого населення на цю подію.

Особливе значення мають документи, що представляють погляди й думки закордонних дипломатів, котрі спостерігали ситуацію в УСРР. Як відомо, радянські органи безпеки розбудували розгалужену інформаційну мережу, агенти працювали навіть при дипломатичних представництвах. Їх донесення віддзеркалюють висловлювання, а одночасно погляди праців-

¹⁶ Архів автора.

ників консульств на наростаючу кризу, колективізацію, голод. Крім цього, частину документів, що походять із німецьких дипломатичних представництв, посадові особи ГПУ здобули оперативним шляхом. ГПУ володіло повною інформацією про те, що саме писали дипломати до міністерств закордонних справ своїх країн. Згадані документи з ГДА СБ України доповнюють дипломатичними рапортами з польських архівів, а також розвідувальною інформацією 2-го відділу головного штабу Війська польського.

Деякі дипломати підкреслювали особливо катастрофічну ситуацію в УСРР, яка значно відрізнялася від південних регіонів Росії. Ось що, наприклад, зафіксував у звіті польський генконсул, який у травні 1933 р. здійснив поїздку з Харкова до Москви:

«У цілій подорожі найбільше мене вразила різниця у вигляді сіл і ланів України в порівнянні з сусідньою ЦЧО (Центрально-Чорноземна область), і навіть неврожайними околицями Москви. Українські села перебувають у значному занепаді, віє від них порожнечою, безлюддям і злиднями, хати наполовину розвалені, часто з позриваними покрівлями, ніде не видно нових садиб, діти й старці подібні до кістяків, ніде не видно худоби. [...] Коли я безпосередньо прибув у ЦЧО (перш за все в околицях Курська й Орла), я мав враження, що приїхав із Країни рад у Західну Європу. Там значно більше виораних і засіяних полів, села чисті, більш пристойні, хати відновлювані й серед людей видно відносно кращий добробут, видно худобу, що пасеться»¹⁷.

Унікальні матеріали сьомого тому виразно відбили специфіку ситуації в Україні, і це викликало найбільший інтерес. Не випадково, за словами Єжи Беднарека, презес Януш Куртика вніс пропозицію, щоб

«том про трагедію українського народу на початку 1930-х рр. видати англійською мовою, аби інформація про ці події дійшла до найширших кіл не лише польської, але і європейської думки»¹⁸.

¹⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7: Голодомор в Україні, 1932–1933. – Варшава; К.: Ін-т національної пам'яті, 2008. – С. 548.

¹⁸ Архів автора.

Відтак за сприяння польської сторони було підготовлено також **англомовну версію 7-го тому**¹⁹. Він вийшов друком у 2009 р. Цей том було розіслано до найбільш авторитетних академічних закладів світу.

Презентація сьомого тому в Києві відбулася 21 листопада 2008 р. за участі президента України Віктора Ющенка та інших офіційних осіб під час державних заходів до річниці Голодомору. У презентації взяв участь посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковський. Він же вручив польські державні нагороди українським учасникам спільного дослідницького проекту.

Януш Куртика у своєму виступі говорив про збереження пам'яті польського та українського народів у контексті подолання стереотипів минулого. Володимир В'ятрович, який з 2008 р. очолив українську частину спільної робочої групи, говорив про результати й перспективи співпраці польських та українських дослідників. Проведені в 2008 і 2009 рр. засідання робочої групи (а в них узяли участь включені до української частини групи провідний науковий співробітник ГДА СБ України Діана Бойко, заступник начальника відділу ГДА СБ України Віктор Тихомиров) стимулювали пошуки матеріалів для наступного тому. У червні 2006 р. до складу редакційної колегії нашої спільної видавничої серії було введено заступника начальника ГДА СБ України Сергія Кокіна²⁰, а в березні 2010 р. він очолив згаданий архів.

У 2010 р. члени спільної робочої групи вирушили для презентації томів видавничої серії до Німеччини та Франції. Особливий акцент було зроблено на томі, присвяченому Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У Мюнхені та Парижі презентації пройшли успішно. Проте 10 квітня 2010 р. ми дізналися про катастрофу польського урядового літака Ту-154 М поблизу аеродрому Смоленськ-Північний. На борту був президент Польщі Лех Качинський, інші керівні польські діячі. Був там і тодішній презес Інституту національної пам'яті доктор історії, професор

¹⁹ Holodomor: The Great Famine in Ukraine 1932–1933. – Warsaw; Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 21, порядковий 36, т. 2, арк. 244.

Януш Куртика. Він мав бути разом із нами на презентації видавничої серії в Європарламенті у Брюсселі.

...Про цю катастрофу наша група дізналася в Парижі, біля Ейфелевої вежі, серед натовпу безтурботних туристів із цілого світу. Панові Збігневу Навроцькому передзвонили з Варшави. Ми не могли повірити, що Януша вже немає. Частина польських колег відразу повернеться до Варшави, а для нас від цього моменту це вже буде подорож із присмаком трагедії. Ми таки доїдемо до Брюсселя. Доїдемо, щоб просто зупинитися на ніч у готелі та поїхати назад, у Варшаву.

На зворотному шляху ми безкінечно згадуватимемо Януша. Його усмішку та жарти, його серйозність і відповідальність. Той щирий ентузіазм, з яким він сприяв нашому проекту, як стимулював роботу над поточними томами, квапив, підбадьорював нас.

Отже, із 2007 р. Спільна робоча група надрукувала чотири великі томи. Один том стосувався операції «Сейм». Черговий том було присвячено Голодомору. Удалося також видати цей том англійською мовою. Наступним за ліком став **том восьмий**, присвячений «великому терору» 1937–1938 рр. і проведеній тоді «польській операції». Цей том побачив світ 2010 р.

Його презентація відбулася у вересні 2010 р. у центрі Варшави, на вулиці Маршалковській. Зазвичай саме тут, у будівлі ІНП, відбуваються презентації чергових томів спільної видавничої серії. Восьмий том великий за обсягом, майже 2 тис. сторінок, складається з двох частин. До видання додано диск, на якому містяться унікальні статистичні матеріали.

Під час презентації Гжегож Мотика, який нині є членом ради ІНП, підкреслив:

«Гадаю, що це – один із найцікавіших польсько-українських наукових проектів. І взагалі один із найцікавіших історичних проектів, що з'явилися і в Польщі, і на Україні. Результатом праці спільної робочої групи є вже 8 томів, а невдовзі – маю надію – буде ще більше. І кожен із них дає історикам винятково цікавий та широкий обсяг матеріалів з тієї історичної проблематики, що дуже часто – якщо йдеться про джерела – погано вивчена. Вельми цікавий останній, 8-й, том... У минулі 20 років у Польщі було

відкрито історію репресій, репресій комуністичних, але насамперед увагу було зосереджено на 2-й світовій війні та повоєнних подіях»²¹.

«Великий терор», що лютував у СРСР у 1937–1938 рр., забрав багато людських життів. Розпочата й керована Й. Сталіним хвиля репресій охопила не лише «контрреволюційний та антирадянський елемент», але й членів партії, апарат безпеки і, звичайно, національні меншини «країни Рад». Й. Сталін завдав особливого удару по поляках, які проживали в Білорусії, Україні, у численних містах Росії та навіть у Сибіру.

Восьмий том присвячено саме так званій «польській операції», проведеній органами державної безпеки УРСР упродовж 1937–1938 рр. Формально «польська операція» НКВД почалася з того, що 11 серпня 1937 р. Микола Єжов підписав оперативний наказ № 00485 та «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки у СРСР». Найбільш характерним елементом цього наказу була класифікація осіб польської національності, які підлягали арешту. Це не були підозрювані в якомусь конкретному злочині, але всі, хто залишився у СРСР, утікачі, емігранти, члени партії, реальні та ймовірні націоналісти. До цих останніх можна було зарахувати будь-кого.

Було встановлено дві черги для арештів. До першої включали тих, хто працював в органах НКВД, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах решти заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, електростанціях усіх промислових підприємств, на газових та нафтоперегінних підприємствах. До другої черги було віднесено всіх, хто працював у промисловості необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах. Для організації слідства в рамках «польської операції» створювалися особливі групи оперативних працівників.

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеня провини, на дві категорії: першу (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалося

²¹ Архів автора.

розстріляти, другу (менш активні «елементи») – ув'язнити в тюрмах і таборах терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії на підставі розгляду агентурних та слідчих справ здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником управління НКВД області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно з наказом, припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками «польського шпигунства»; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВД СРСР із метою підготовки повторного акту обвинувачення та повторного засудження.

Із метою проведення «польської операції» наказ № 00485 сформував принципово новий у практиці ОГПУ–НКВД процесуальний порядок засудження. Коли завершувалося слідство, на обвинуваченого складалася довідка зі стислим викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати й переддруковувати у вигляді списку. Далі він надходив на розгляд очільника НКВД або відповідного обласного управління та прокурора. Цей порядок засудження в листуванні НКВД почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювалися на аркушах із горизонтальною орієнтацією, зшивалися по вузькій стороні та зовні справді нагадували альбом). Комісію, до складу якої входили прокурор і представник НКВД, почали називати «двійкою». До її компетенції належав вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й (ув'язнення від 5 до 10 років) категорії. Після цього список надсилався до Москви, де його повинні остаточно розглянути і затвердити нарком внутрішніх справ і генеральний прокурор СРСР (Микола Єжов та Андрій Вишинський). Потім список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом із начальником відділку чи відділу, пропонував те чи інше покарання. Начальники управлінь та прокурори, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо один від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ.

Усього по СРСР за «польським» наказом було розглянуто справи на 143 810 осіб, засуджено 139 835, розстріляно 111 091 особу. На 1 листопада 1937 р. в УРСР по «польській лінії» було заарештовано 19 030 громадян, завершено розгляд справ на 7069 осіб, 4854 з яких було засуджено до розстрілу. Усього ж у 1937–1938 рр. під приводом «боротьби з контрреволюцією» в республіці було репресовано близько 50 тис. громадян польської національності.

Ми вмістили в томі рапорти, зведення, інформації, накази щодо організації та ходу роботи органів безпеки СРСР проти поляків у другій половині 1930-х рр. Читач знайде також слідчі матеріали – протоколи допитів, постанови, акти обвинувачення у справах проти поляків. Окремо розміщено документи, котрі стосуються організації та перебігу операції. І нарешті – матеріали про зловживання, про те, як співробітники НКВД добували потрібні їм «зізнання». У цьому томі вміщено переважно раніше не друковані документи.

Єжи Беднарек вважає, що це –

«унікальне видання, оскільки вперше в такому обсязі вдалося зібрати документи, що підтверджують факти репресій не лише проти польських громадян – хоча очевидно ми зосередили увагу у цьому томі на так званій польській операції, на діях проти поляків або тих, хто зголошувався такими... Проте в такому обсязі до цього часу ніхто не віднаходив і не друкував стільки документів, що показують, з одного боку, підготовку цієї операції, її механізм і перебіг, наслідки, а також приклади конкретних репресивних дій проти поляків. І, що дуже важливо, ми представляємо віднайдені в архіві Служби безпеки України документи, які є звітами, складеними виконавцями з радянських органів безпеки під час слідства вже проти них самих – і у цьому також є парадокс історії, що виконавці репресивних дій самі під час Великого терору стали жертвами репресій... Вони в тих протоколах допитів часом говорять про драстичні, жорсткі слідчі методи, застосовані проти допитуваних осіб. Усе це творить певну, сказати б, монографічну цілісність. І в цьому полягає величезне значення цієї книжки».

Не дуже оптимістичні сюжети й теми доводиться досліджувати учасникам спільної робочої групи. Що ж, як було – так було.

Недаремно мовиться, що історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами. Проте навіть найсумніші сюжети не впливають на людську, теплу, доброзичливу атмосферу, що склалася у спільній групі. Її учасники здатні, коли це потрібно, знайти консенсус, порозумітися задля того, щоб усі зацікавлені отримали якісні документальні джерела для своїх розвідок, роздумів, студій.

Богуміла Бердиховська прокоментувала це так:

«Коли йдеться про спільну групу, про роботу спільної групи істориків, у мене три позитиви, так би мовити, існування й роботи групи. По-перше, документи. Документи, які дуже часто оприлюднено вперше. По-друге, це історики. Цим займаються професійні історики, які вміють відкласти свої політичні ідеологічні й інші погляди та приступають до професійної історичної роботи. По-третє, і це, я б сказала, навіть головне, це один із не багатьох прикладів інституційної польсько-української співпраці. Тобто, незалежно від того, що люди, члени цієї комісії, змінювалися протягом цих років, група існувала та працювала над наступними томами. Я пригадую, що з польського боку це починалося тоді, коли група була афілійована ще при Міністерстві внутрішніх справ Польщі, тобто там був архів і не існувало Інституту національної пам'яті. І попри те, що на польському боці відбулася інституційна зміна, виявилось, що група й те, що створили історики, які входили у цю групу, настільки серйозне і виправдало себе, що це продовжує існування та, маю надію, існуватиме й надалі, що будуть наступні результати»²².

Начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук Сергій Кокін висловлює думку:

«Я можу сказати, що я почав працювати у цьому проєкті, уже будучи вченим з досвідом, з академічним вишколом, але робота архівіста (і архівіста спецслужби) – специфічна. А коли це міжнародна співпраця і виходимо ми на такі серйозні теми, то я скажу, що за ці роки я професійно виріс»²³.

За 16 років, що минули, склалася не лише традиція інтенсивної, напруженої й націленої на результат співпраці. Ще склала-

ся традиція знайомити один одного з історичними та просто красивими місцями наших країн. І справді, за роки, що минули, ми з польськими колегами чимало поїздили по Україні та Польщі. Це теж живить нашу співпрацю, дає інформацію до роздумів, зацікавленостей. Зрештою збагачує інтелектуально, а часом підштовхує, стимулює до обрання наступних тем спільного видання.

Позаду 16 років роботи, але ресурс спільного проєкту ще не вичерпано. Спільна група вибудовує плани на майбутнє, шукає нові історичні сюжети. І знову – архівні пошуки, обговорення, прагнення максимально точно передати мовою документів суть історичних подій. Одне слово, нормальна робота в рамках спільного проєкту, що триває.

Post scriptum. Усю видавничу серію та спеціальну англomовну версію 7-го тому члени робочої групи презентували у квітні 2010 р. у Мюнхені (Німеччина) та Парижі (Франція), у листопаді 2010 р. – у Торонто (Канада), у квітні 2011 р. – у Лондоні (Великобританія), у листопаді 2011 р. – у Мельбурні та Сіднеї (Австралія).

Спільна польсько-українська робоча група нині здійснює підготовку наступних, 9-го та 10-го, томів видавничої серії: перший із них присвячено боротьбі органів безпеки комуністичної Польщі з ОУН та УПА впродовж 1944–1950-х рр., а другий – підготовці та здійсненню органами НКВД антипольської операції в 1939–1941 рр.

Юрій Шаповал. Путь длиной в 16 лет...

В статье анализируется деятельность польско-украинской группы по подготовке издательской серии «Польша–Украина в 30–40-х годах XX столетия: Известные документы специальных служб».

Ключевые слова: Польша, Украина, спецслужбы, политические репрессии.

Yuri Shapoval. Long way in 16 years...

The article describes the work of the Polish-Ukrainian group on the publishing series «Poland–Ukraine in the 30–40s of the twentieth century: Unknown Documents of special services».

Key words: Poland, Ukraine, security services, political repression.

²² Архів автора.

²³ Там само.